TALABA YOSHLAR ONGIDA HUQUQBUZARLIK SODIR ETISHGA MOYILLIKNING RIVOJLANISHI VA UNING PSIXOLOGIK OQIBATLARI

Zukhurova Shokhidabonu Barotovna
Buxoro davlat pedagogika instituti psixologi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23168378

Annotatsiya. Mazkur tezisda talaba yoshlar ongida huquqbuzarlik sodir etishga moyillikning shakllanish mexanizmlari va uning shaxs rivojlanishiga psixologik ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Markaziy Osiyo mutafakkirlari va O'zbekiston psixologiya maktabi vakillarining inson tarbiyasi, axloqiy kamoloti, shaxs, motivatsiya, iroda va oilaviy munosabatlarga oid qarashlari zamonaviy psixologik nazariyalar bilan integratsiyalashgan holda ko'rib chiqiladi. Huquqbuzarlikka moyillikning rivojlanishi individual-psixologik xususiyatlar, oilaviy va ta'lim muhiti, tengdoshlar ta'siri, ijtimoiy qadriyatlar hamda shaxsning o'zini o'zi boshqarish mexanizmlari bilan bog'liq ko'p omilli jarayon sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida "ijtimoiy muhit – psixologik mediatorlar – huquqiy-xulqiy qaror – xulq-atvor oqibati" integrativ modeli taklif etiladi. Talaba yoshlar ongida huquqbuzarlikka moyillikning rivojlanishini izohlovchi "ijtimoiy muhit – psixologik mediatorlar – qaror qabul qilish – xulq-atvor oqibati" integrativ modeli taklif etildi; unda impulsivlik, agressivlik, emotsional o'zini boshqarish, ijtimoiy mas'uliyat va huquqiy qadriyatlar huquqbuzarlikka moyillik bilan ijtimoiy muhit o'rtasidagi muhim psixologik mexanizmlar sifatida konseptual jihatdan ajratildi. Shuningdek, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining axloqiy kamolot va tarbiya haqidagi qarashlarini zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan integratsiyalash asosida talaba yoshlar uchun erta psixologik profilaktikaning uch bosqichli modeli taklif qilindi.

Kalit so'zlar: talaba yoshlar, huquqbuzarlikka moyillik, deviant xulq-atvor, huquqiy ong, motivatsiya, iroda, agressivlik, impulsivlik, ijtimoiy muhit, psixologik profilaktika

KIRISH

Yoshlarning huquqiy ongi, ijtimoiy mas'uliyati va konstruktiv xulq-atvorini shakllantirish zamonaviy jamiyatning muhim psixologik-pedagogik vazifalaridan biridir. Talabalik davri shaxsning mustaqil hayotga kirib borishi, qadriyatlar tizimining shakllanishi, kasbiy identifikatsiyasi va ijtimoiy mas'uliyatining rivojlanishi bilan tavsiflanadi.Shu bilan birga, ushbu davrda tengdoshlar ta'siri, mustaqillikka intilish, emotsional reaksiyalarning kuchi, stressli vaziyatlar, kognitiv loqaydlik, ijtimoiy muhit va shaxsiy qarorlar o'rtasidagi munosabatlar murakkablashadi.Shuning uchun talaba yoshlar orasida huquqbuzarlikka moyillikni faqat huquqiy bilimlarning yetishmasligi bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas. Muammoni psixologik jihatdan o'rganishda shaxsning motivatsion, emotsional-irodaviy va kognitiv xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

E.G'. G'oziyevning umumiy psixologiyaga oid ilmiy-tadqiqot ishlarida shaxs ehtiyojlari, motivatsiyasi, hissiyotlari, xarakteri va irodasi alohida psixologik kategoriyalar sifatida tahlil qilingan. Mazkur yondashuv huquqbuzarlikka moyillikni shaxsning alohida bir xususiyati emas, balki bir nechta psixologik jarayonlarning o'zaro ta'siri sifatida o'rganish imkonini beradi.

Markaziy Osiyo tafakkuri tarixida insonning axloqiy kamoloti va xulq-atvorini boshqarish masalalari qadimdan muhim mavzulardan biri bo'lgan. Abu Nasr Forobiy insonning jamiyatdagi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

faoliyati, fazilatlari va ijtimoiy muhit bilan munosabatlarini inson kamolotining muhim sharti sifatida ko'rgan. Forobiy qarashlaridan kelib chiqib, yoshlarning xulq-atvorini shakllantirishda ijtimoiy muhit va qadriyatlar tizimining ahamiyatini alohida ta'kidlash mumkin. Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tarbiya va individual xususiyatlarni o'rganishga katta e'tibor bergan. Ushbu qarashlar zamonaviy psixologiyada shaxsning individual xususiyatlari bilan uning ijtimoiy tajribasi o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganish bilan uyg'unlashadi. Alisher Navoiy ijodida esa insonning axloqiy kamoloti, o'zini boshqarishi, ezgulik va mas'uliyat masalalari markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Mazkur qarashlarni zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan birlashtirganda, huquqbuzarlikka moyillikni shaxs va muhit o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir sifatida ko'rib chiqish mumkin. O'zbekiston psixologiya maktabida shaxsning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha muhim ilmiy yo'nalishlar shakllangan. E.G'.G'oziyevning ilmiy-tadqiqot ishlarida shaxsning ehtiyojlari, motivatsiyasi, hissiyoti, xarakteri, irodasi va individual-tipologik xususiyatlari tizimli ravishda yoritilgan. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, huquqbuzarlikka moyillikni quyidagi psixologik komponentlar orqali tahlil qilish mumkin:

ehtiyoj → motiv → emotsional reaksiya → iroda va o'zini boshqarish → qaror → xulq-atvor.

G'.B. Shoumarovning oila psixologiyasiga ilmiy-tadqiqot ishlarida oilaviy munosabatlar psixologik jihatdan alohida o'rganiladi. Bu huquqbuzarlikka moyillikni o'rganishda oilaviy muhitni muhim kontekstual omil sifatida hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.Demak, O'zbekiston psixologiya maktabining shaxs, motivatsiya, iroda va oilaviy munosabatlarga oid nazariy qarashlarini huquqbuzarlik profilaktikasi bilan bog'lash uchun yetarli nazariy asos mavjud. Jumladan, A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi asosiy e'tiborni xulq-atvorning kuzatish, ijtimoiy taqlid va ijobiy yoki salbiy mustahkamlash mexanizmlari orqali o'zlashtirilishiga qaratadi. Bu esa yoshlarda destruktiv modellar o'rniga ijtimoiy maqbul xulq-atvorni shakllantirish zarurigini ko'rsatadi. U. Bronfenbrennerning ekologik yondashuvi esa shaxs rivojlanishini mikrotizim (oila, ta'lim muassasasi, tengdoshlar) va makrotizim (keng ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar) o'zaro ta'siridagi yaxlit tizim sifatida talqin etib, huquqiy xulq-atvorni shakllantirishda muhit omilining hal qiluvchi rolini ochib beradi. T. Moffittning rivojlanish kriminologiyasi va yondashuvi esa antisotsial xulq-atvurning yoshga bog'liq trektoriyalarini (masalan, o'tkinchi deviatsiyasilar va surunkali delinkvent xulq-atvorni) farqlashga, profilaktika choralarini shaxsning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda manzilli tashkil etishga imkon beradi.

Mazkur zamonaviy g'arb psixologik yondashuvlarni Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino va Alisher Navoiy kabi Markaziy Osiyo mutafakkirlarining inson kamoloti, axloqiy tarbiya, "odob" va "suz" madaniyati, shuningdek, ijtimoiy muhit ta'siri haqidagi falsafiy-pedagogik qarashlari bilan uyg'unlashtirish; talaba-yoshlar xulq-atvorini kompleks, tizimli va milliy mentalitetga mos holda tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi quyidagi nazariy takliflarda ifodalanadi. Talaba yoshlar ongida huquqbuzarlikka moyillikni tushuntirish Integrativ psixologik uchun model taklif etiladi. Ushbu modelda huquqbuzarlikka moyillik bevosita bitta omilning natijasi emas, balki **ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro ta'siri** sifatida qaraladi. Tadqiqotning muhim nazariy takliflaridan biri — ijtimoiy xavf omillari bilan huquqbuzarlikka moyil xulq-atvor o'rtasida **psixologik mediatorlar** mavjudligini nazariy jihatdan asoslashdir.

Bunday mediatorlarga:

- impulsivlik;
- agressivlik;
- emotsional nazoratning pasayishi;
- mas'uliyat hissining zaifligi;

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- muammolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarining yetishmasligi;
- salbiy tengdoshlar ta’siriga beriluvchanlik kiritilishi mumkin.

Shunday qilib, **ijtimoiy muhit → psixologik mediator → xulq-atvor** mexanizmi huquqbuzarlikka moyillikning rivojlanishini tushuntiruvchi konseptual zanjir sifatida taklif etiladi.Taklif etilayotgan model oliy ta’lim muassasalari psixologlari faoliyatida foydalanish uchun moslashtirilishi mumkin. Amaliy jihatdan quyidagi yo‘nalishlarni tashkil etish mumkin:

Yo‘nalish	**Psixologik vazifa**
Psixodiagnostika	Xavf omillarini erta aniqlash
Individual suhbat	Muammo va motivlarni aniqlash
Trening	O‘zini boshqarish va konfliktologik ko‘nikmalar
Huquqiy-ma’rifiy ish	Huquqiy ongni rivojlantirish
Tyutor hamkorligi	Xulq-atvor o‘zgarishlarini erta aniqlash
Oila bilan hamkorlik	Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish
Monitoring	Dinamikani kuzatish

Bunda diagnostika natijalarini talabaning “huquqbuzar” yoki “xavfli” shaxs ekanini belgilash vositasi sifatida emas, **psixologik yordamga ehtiyojni aniqlash vositasi** sifatida qo‘llash muhim.

XULOSA. Talaba yoshlar ongida huquqbuzarlikka moyillikning rivojlanishi ko‘p omilli psixologik va ijtimoiy jarayon sifatida qaralishi lozim. Uning shakllanishida shaxsning individual xususiyatlari, motivatsion va emotsional-irodaviy sohasi, oilaviy munosabatlar, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti va huquqiy qadriyatlar tizimi o‘zaro ta’sir qiladi. Tadqiqotning nazariy yangiligi shundaki, huquqbuzarlikka moyillikning rivojlanishini **“ijtimoiy muhit – psixologik mediatorlar – qaror qabul qilish – xulq-atvor”** tizimi orqali tushuntirish taklif etildi. Mazkur model Markaziy Osiyo mutafakkirlarining insonning axloqiy kamoloti va ijtimoiy mas’uliyatiga oid qarashlarini O‘zbekiston psixologiya maktabining shaxs, motivatsiya, iroda va oilaviy munosabatlar haqidagi yondashuvlari hamda zamonaviy psixologik nazariyalar bilan bog‘lash imkonini beradi.Shu asosda oliy ta’lim muassasalarida huquqbuzarlik profilaktikasini **jazolashga yo‘naltirilgan reaktiv modeldan erta aniqlash, psixologik qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirishga asoslangan preventiv modelga** yo‘naltirish taklif etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shoumarov G‘. B., Haydarov I. O., Sog‘inov N. A., Akramova F. A. va boshq. Oila psixologiyasi. 3-nashr. — Toshkent: “Sharq”, 2010. — 296 b.
2. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. I kitob. — Toshkent: “Universitet”, 2002. — 238 b.
3. Davletshin M. G., Do‘stmuhamedova Sh., Mavlonov M., To‘ychiyeva S., Djumabayeva M. Yosh va pedagogik psixologiya. — Toshkent, 2007.
4. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: “Abdulla Qodiriy” nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Ibn Sino Abu Ali. Donishnoma. — Toshkent: “Fan”.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. — 152 b.
7. Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development: Experiments by nature and design. Harvard University Press.
8. Hirschi, T. (1969). Causes of delinquency. University of California Press.)
9. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. Psychological Review, 100(4), 674–701.
10. Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and crisis. W. W. Norton & Company.
11. World Health Organization. (2002). World report on violence and health. World Health Organization.
12. Lynam, D. R., Moffitt, T. E., & Stouthamer-Loeber, M. (1993). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure, or self-control? Journal of Abnormal Psychology, 102(2), 187–196.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.